

Теорија сазнања (гносеологија)

Проблем сазнања дошао је у жижу филозофске пажње тек у нововековној епохи. Раније је онтологија била централна дисциплина филозофије. 17. век су обележили Декарт и Лок. Док Декарт трага за извесношћу сазнања и хоће да утемељи знање у самоизвесности мислећег субјекта,¹ Лок је за циљ поставио испитивање порекла, извесности и обима људског сазнања.

Теорија сазнања разматра однос мишљења и бића. Она се пита да ли мишљење начелно може у потпуности да обухвати биће, или само делимично, што би значило да је биће шире од мишљења. Наметнуло се питање имамо ли права да верујемо у паралелност бића и мишљења. За оне који, попут Хегела, верују у логосну структуру и бића и мишљења, проблем сазнања у начелу је решив. За разлику од уобичајеног схватања да мишљење мање-више верно одражава биће, за нововековне филозофе појавила се могућност да мишљење заправо конструише „биће“.

Иако раније проблем сазнања није био централни проблем филозофије, питање сазнања је још од антике побуђивало филозофску пажњу. Платон је један од првих који се темељно суочио са проблемом сазнања. Он разликује знање и мњење. Противстваљајући се софистичком релативизму, Платон истиче да сазнање није опажање. Знање по Платону није ни истинито схватање – неки суд може бити истинит, али то не подразумева да онај ко га изриче поседује знање, па чак није ни истинито схватање с објашњењем. Платон сматра да је истинско сазнање заправо сећање. У дијалогу *Менон*, на примеру необразованог дечака роба, који је на основу упутстава био у стању да реши сложени геометријски проблем, Платон нуди аргумент да је сазнање сећање оног што смо опажали у оној сфери, пре рођења. Наше онострано искуство само нас подсећа на знање с којим смо потенцијално рођени.

Аристотел сматра да право знање о нечему имамо само када знамо његов разлог или узрок. Тај разлог се излаже када се предметна материја може уредити у појмовима демонстративног силогизма. Аристотел разликује *episteme* (научно сазнање, које почива на начелима; то је дискурзивно знање јер подразумева мисаоно посредовање) и *nois* (интуитивно сагледавање начела, непосредан однос ума према бивствујућем). Ум се не ослања на осете, нема веза са суђењем и закључивањем. Његов једини задатак је да непосредно дотакне бивствујуће, да се непосредно сједини са стварима и

---

¹ Не треба заборавити да је за Декарта и даље Бог гарант сазнања које увиђамо јасно и разговетно.

једноставно објави њихову истину. Ум пушта ствари да саме дођу до речи. Ум је духовни „орган опажања“. Интуитивно мишљење је једна врста опажања. Разум је прикован за тело, док је (активни) ум непропадљива суштина, независан је од тела, божанске је природе.

Бекон је изнео теорију идола. Он разликује идоле племена, пећине, трга и театра. По Бекону, пре него што се одважимо на сазнавање, неопходно је обрачунати се најпре са идолима, тј. предрасудама, заблудама, лажним појмовима, који су се угнездили у људском разуму, и спречавају приступ истини. Људски разум је попут неравног огледала за зраке стварности, које своју природу меша с природом ствари, па је искривљује и квари. Закључујући по аналогија са собом, човек често налази у стварима оно чега заправо нема (нпр. већи поредак и једнообразност). Као што идол племена подразумева универзално људско огледало које искривљује слику, тако сваки појединац има своју посебну пећину која ломи и квари светлост природе.

Извори сазнања су различити. Основна противстављеност у 17. веку у погледу примарног извора сазнања била је она између искуства и разума. Док су рационалисти тврдили да је то разум, емпиристи су сматрали да је то искуство. Рационалисти сматрају да је сазнање је могуће и без посредовања чула. Лајбниц верује да све мисли наше душе долазе из сопственог основа, а да чула ништа томе не придодају. Рационалисти разликују три врсте идеја: придошле, измишљене и урођене.²

Емпиристи сматрају да све наше знање потиче из искуства, да не постоје урођене идеје. По Локу, једноставне идеје чула су извор свега другог у разуму. За Лока је разум првобитно пука неисписана табла (*tabula rasa*). Проблем урођених идеја било је главно пориште сукоба између рационалиста и емпириста. Лок је тврдио да ничег нема у разуму што претходно није било у чулима, на шта је Лајбниц одговорио: „Осим самог разума.“ Локов аргумент у оспоравању урођених идеја гласи: „Када би постојале урођене идеје сви људи би имали иста логичка и морална начела.“ Међутим, ми видимо да су малој деци и ретардираним особама страна логичка начела, као и да су у појединим културама разликују морална начела. Но чак и када бисмо сви ми имали иста логичка и морална начела, то још увек не би значило да су она урођена, јер би постојала могућност да су стечена искуством. Рационалисти су постојање урођених идеја правдали тиме што урођене идеје нису схватили као уобличене појмове, већ као диспозиције разума. За њих су урођене идеје заправо априорне форме мишљења које се

---

² Нововековна употреба термина „идеја“ разликује се од Платонове. Идеја је субјективна представа, не више нешто по себи.

не разликују од способности мишљења. Иако мала деца још не знају за начело противречности, оно је присутно у њиховом духу, и она ће временом, са развојем њиховог мишљења, почети да га примењују. Извор тог начела је у њиховом духу, они га неће стећи на основу чулног искуства.

Поменимо да Хјум разликује импресије и идеје. Свака једноставна идеја је копија одговарајућег утиска. Хјум заступа феноменализам, становиште које подразумева да нам је недоступно било шта осим наших представа, тј. феномена. Проблем спољашњег света, тј. да ли наше импресије потичу од самих ствари или су производ нашег духа или нам их Бог напросто утискује по Хјуму је нерешив.

За сензуалисте је карактеристично мишљење да све наше сазнање потиче из чуног искуства. Сензуалисти су обично наивни реалисти, јер верују да је свет управо онакав какав га опажамо.

За трансцендентални идеализам сазнање почива на спреси чулности и разума. Трансцендентално испитивање се тиче сазнања наших априорних моћи, тј. чистих сазнајних форми. Кант истиче да свако наше сазнање започиње са искуством, али не почива све на искуству. Захваљујући томе што својим категоријама уноси поредак у чулну грађу, разум је законодавац природе.

Док Хегелов панлогизам подразумева идентитет бића и мишљења, Шопенхауер заступа ирационалистичку позицију. Он сматра да је разум подређен слепој, ирационалној вољи. Попут Канта Шопенхауер разликује појаву (представу) и ствар по себи. Но за разлику од Кантовог става да смо у стању да сазнајемо само појаве, Шопенхауер тврди да можемо сазнати ствар по себи, будући да је наше тело у исти мах и феномен и испољавање воље. Док представе зависе од става довољног разлога, тј. од априорних форми простора и времена и категорије каузалитета, воља је метафизички основ свега бивствујућег.

Има филозофа који указују да је интуиција значајан извор сазнања. Додуше, постоји разлика у погледу тога како схватају интуицију. Док се за Декарта и Спинозу интуиција своди на непосредни интелектуални увид, Бергсон сматра да се ради о ирационалном извору сазнања. Иако је различито значење појма интуиција код Декарта, Хусерла (ејдетска интуиција се односи на сагледавање чисте суштине) и Бергсона, за све њих је заједничко то што указују на непосредност интуиције, за разлику од посредујуће природе дискурзивног разума.

Интуиција је поготово значајна у процесу научног открића. Она се углавном не догађају пуким интелектуалним напором. Менделеев је до свог чувеног периодичног

система елемената дошао у сну. Индијском математичару Рамануци, иначе прилично необразованом, јавила се богиња у сну и саопштила му дубок математички увид. Познатио је да је Тесла до својих открића долазио визуализацијом.

Захваљујући томе што нам је цивилизација омогућила да самоодржање остварујемо посредством разума, интуиција данас више нема такво место у човековом животу какво је имала у давним временима. Некада је човек морао интуитивно да осети опасност која му се приближава, како би био у стању да преживи. Но чак и данас се интуиција активира у случају опасности. Не само што нам луцидни снови нешто сугеришу него смо такође подложни предосећању. Интуиција је иначе израженија код жена. Упражњавањем духовности она се појачава и код мушкараца.

Мистичко сазнање је надумно сазнање. За разлику од уобичајеног сазнања, које подразумева подвојеност између субјекта и објекта, у мистичкој екстази долази до стапања субјекта и објекта. За разлику од разумског приступа објекту, у коме се он анализира, при чему предмет сазнања бива умртвљен, медитативни приступ подразумева стапање сазнајног субјекта са њим. Рецимо, онај ко медитира о цвету, сазнаје га тако што се стапа са њим. Особеност мистичког, непојмовног сазнање је то што је оно неизрециво другој особи. Осим тога, мистичко сазнање је тешко разликовати од псеудомистичког сазнања. Онај ко стреми мистичким увидима подложен је прелести, тј. духовној обмани, уколико није претходно сасвим сагорео его. Као критеријум да ли је оно што смо мистички сагледали истина или само пука обмана, Св. Силуан Атонски наводи наше духовно стање након повратка из ентузијастичког стања виђења. Ако се након повратка у тзв. нормално стање „као плод виђења појави гордост и равнодушност према судбини света и човека, нема сумње да је било лажно“. Међутим, ако смо испуњени свеопштом љубављу, и према непријатељима и према свеколикој твари, мистичко виђење је било право.

Теорија сазнања поставља такође питање вредности, важења сазнања:

Догматизам је становиште које верује у неприкосновеност истине, да се у њу не може сумњати. Догматизам је карактеристичан за математичка знања. Иако је догматизам на лошем гласу у науци, у религији се догме позитивно вреднују. Верује се да су догме недодирљиве јер су уобличене, посредством Духа Светог, као саборни мистички увид.

Скептицизам је становиште која начелно сумња у ваљаност сазнања, у могућност објективне истине. Не само што нас чула варају, што показује чувени пример весла које је наизглед преломљено у води, него је и разум непоуздан. Пирон,

родоначелник класичног скептицизма, сматра да се уздржавањем од судова стиче душевни мир. Уместо да нешто поуздано тврдимо, много је за нас боље да кажемо: „Тако ми се чини“ или „Можда је тако“. Скептици сматрају да се било којој тврдњи може супротставити противречна тврдња с једнако добрим разлозима.

Припадници скептичке школе су покушали да покажу релативност свих судова и мњења састављајући доказе у облику тзв. тропа. Ево неких од њих: разлика између појединих врста живих бића (као и људи) подразумева различите „идеје“ о стварима; наша стања се међусобно разликују (будно стање, сан, болест; младост – старост, те је релативно нпр. да ли је ветар хладан или пријатан); постоје значајне разлике у гледању с обзиром на тачку посматрања, нпр. штап зароњен у воду изгледа сломљен; предмети опажања се никада не приказују чисто, јер је у посматрању укључен ваздух као посредник; релативности доприноси разлика у утиску која је последица учесталости или реткости која самим тим подразумева упечатљивост опажања; разлике у сазнању потичу од начина живота, моралних кодекса; бесконачан ток доказивања било чега (тј. одређен доказ почива на претпоставкама које такође захтевају доказ итд. у бесконачност); лажни круг у доказивању.

Подсетимо се и Хјумог мишљења да нам искуство не може рећи да ли последња реалност спољашњег света почива на стварима, стваралачкој моћи мог духа или Богу.

Иако је скепса неплодна као становиште, она је као моменат у сазнајном процесу од изузетне важности. Декарт се залагао за методску скепсу, не за скептицизам као теоријску позицију. Скепса сама по себи није циљ, јер циљ сазнања је досезање извесности. За Канта скепса је позитивна као сумња, као подстицај, али осамостаљена је неплодна за сазнање.

Агностицизам је становиште да стварност није могуће сазнати. Кант заступа сазнајни агностицизам јер иако допушта могућност бесконачног прогреса у сазнавању појава, он тврди да је немогуће сазнати ствар по себи.

По солипсизму, постојим само ја, док је све друго тек пуки привид. Солипсизам је ипак само теоријска, не и практична позиција. Ма колико се радило о прилично апсурдном становишту, њега је тешко теоријски оповргнути.

Кад је реч о предмету сазнања можемо разликовати: наивни реализам (становиште да је стварност онаква какву је видимо), критички реализам, субјективни идеализам (Кант, Фихте), објективни идеализам (Платон).

Што се тиче сазнања, Ниче је занимљив тиме што указује на насилну природу појмовног сазнања. Он тврди да појам попут Прокрустове постеље врши насиље над

флуидном стварношћу. Стварност је динамична, мноштвена, а мишљење јој, да би овладало њоме, намеће идентитет и статичност. Сазнање дакле, зарад овладавања природом, фалсификује стварност. „Потребне су нам јединства (јединице) да бисмо могли рачунати: али због тога не треба претпоставити да таква јединства постоје“, истиче Ниче, те додаје: „Нешто може бити услов живота, па ипак бити погрешно.“ По Ничеу, „истина“ је воља да се загосподари мноштвом чулних утисака. Ум у основи није одређен теоријским, чисто сазнајним интересом, него практичним интересом овладавања стварима. „Неистина“ је заправо услов човековог одржања. Логика је средство за живот, не и мерило живота.

Ниче се залаже за укидање гносеолошког расцепа на субјект и објект. То су заправо комплекси збивања, не постварени полови. Сазнање није само ствар ума, већ целог тела. Истина није својство суда. Субјект је сложено мноштво чије су границе несигурне. Свет је игра и противигра динамичних сила. Мноштво се боље открива телу него уму, јер је тело сложено и припада широј целини збивања. Ниче се чак приближава мистичкој позицији када каже: „Треба се уздићи изнад 'мене' и 'тебе'. Осећати космички.“

Ниче доводи у питање појам супстанције и субјекта. Не постоји субјект који тобоже сазнаје, нити објект који тобоже бива сазнат. Постоји само перспективистичко тумачење као стваралачки чин воље за моћ. Свеколико збивање заправо има интерпретативни карактер. Не постоји догађај по себи. Трајање, једнакост са самим собом, биће, нису својствени ни оном што се назива субјект ни оном што се назива објект: то су комплекси збивања који су привидно трајни с обзиром на друге комплексе.

На Ничеовом трагу Адорно се залаже за рехабилитацију неидентичног, оног што измиче идентификујућем мишљењу. Неидентично је заправо ствар по себи, оно неизрециво, непојмљиво. Употребна вредност би насупротив идентификујућој тржишној вредности имала статус неидентичног. Адорно сматра да је најбољи заступник неидентичног уметност.